

Омельченко Ю.В. - аспірант
кафедри філософії гуманітарних
наук Київського національного
університету ім. Т.Г.Шевченка

ПРОБЛЕМА РОЗРИВУ ІДЕНТИЧНОСТІ В НАТОВПІ

Цікавою з точки зору нашої проблематики є робота французьких соціологів О.Кабанеса і Л.Насса «Революційний невроз». Ці дослідники аналізують натовп під час революцій та інших соціальних трансформацій. На їхню думку, періоди революцій характеризуються, до того ж одночасно, значним зниженням розумових сил і пробудженням чисто тваринних, первісних інстинктів. Серед головних інстинктивних рухів ледь не перше місце посідає панічний страх.

У всіх вчинках, за які єдино відповідальним є анонімний натовп, страх безсумнівно грає домінуючу роль. У часи воєн, як зовнішніх, так і внутрішніх, так само як і за часів революцій, це почуття страху надає подіям інколи досить не передбачуваних напрямків, вводячи ці події в такі русла, змінити які потім вже нікому не по силах. «Історія всіх війн і революцій - це історія панічних страхів натовпу. Ці народні рухи змінюються у своїх симпатіях і кінцевих результатах відповідно до особливостей кожної епохи, але майже завжди є однаковими за своїми зовнішніми проявами». [1]

Навіть під час франко-пруської війни 1870-1871 років спостерігався цей панічний страх, у боротьбі з яким були безсилі всі найенергійніші наміри. Наприклад, протягом осади Парижу його мешканцями оволодів дивний, з точки зору Кабанеса і Насса, спеціальний невроз, схожий на епідемічну лихоманку. Перед очима населення враз постала грізна примара зради і, ніби якийсь жах, душила народ, якому зрадила військова вдача.

Щоденно виникали найнеймовірніші чутки. Вони поширювалися з блискавичною швидкістю і поглиблювали серед населення сум. У подібні хвилини народ, здавалося, був готовий прийняти найнеможливіші рішення, які і йому

підказував відчай. Але потім, зазвичай, за деякий час, з'ясувалося, що отримане повідомлення було лише якоюсь черговою вигадкою, що не мала жодних підстав і паніка вляглася до наступного випадку.

Заглядаючи в історію середніх віків, в епоху, коли особливо лютували фізичні і моральні епідемії, подібні до чуми, забобон, віри в чарівників і відьом, ми спостерігаємо, як багато разів, епідемічне поширюючись, паніка оволодівала натовпом, поселяючи невідтворний жах у душі забобонного населення Європи. Мали місце нерідко найнеймовірніші випадки запального божевілля; страх перед уявною небезпекою переходив у дійсну манію переслідування, яка виливалася у жахливі жорстокості та жахи.

Щоб зупинити поширення чуми, збиралися, наприклад, не більше і не менше як просто-напросто повністю спалити містечко Дінь (нині центр департаменту Нижніх Альп) з усім його населенням. В Лотарингії матері поїдали власних дітей. Про це, зокрема, свідчить відомий історик Мішле. Окрім цього, мало місце масове людоджерство, з яким було дуже важко боротися. Все це викликалося не голодом, а страхом перед загрозливою хворобою.

Хворі на проказу, як відомо, мали схильність викликати особливий страх серед населення. Їх звинувачували в отруєнні джерел і колодязів, яке здійснювалося, буцімто, з метою помститися суспільству, що вигнало їх зі свого середовища.

Скільки судових злочинів, не говорячи вже про судові помилки, здійснювалося тоді виключно під впливом страху. Чого була варта лише діяльність інквізиції під час «полювання на відьом». Історичні джерела свідчать, що перша велика бісівська епідемія розпочалася в 1610 році в Провансі, в Ексі» в монастирі урсулинок. В ході слідства було доведено звинувачення проти монаха, який ніби-то запрошував монахинь на шабаш. З першого погляду безглузде звинувачення призвело до поширення панічного страху в околицях монастиря.

Божевілля, звичайно, охоплювало навіть дітей. В 1669 році в шведському окрузі Делакарлії у дітей з'явилася якась дивна хвороба, яка супроводжувалася втратою свідомості і спазмами. Під час хвороби діти розповідали про якусь місцевість, куди їх приводили відьми на шабаш. Весь округ захвилювався, розпочалася паніка. Церквою було створено спеціальну комісію, що допитала близько 300 дітей. У результаті, після застосування тортур, 84 дорослих 15 дітей було спало, 128 дітей щотижня біля

церковних дверей підлягали покаранню батогами, а найменших 20 дітей каралися щодня, але в домашніх умовах. Так діти стали жертвами загального божевілля.

Із Далекарлії епідемія дитячого вар'ятства поширилася на Ангерманленд, де в 1675 році було спалено 75 людей. В 1659 році в Бамберзі (Німеччина) було спалено 22 дівчини віком від 7 до 10 років. Дитяча епідемія такого ж роду Спостерігалася в 1673 році і в Кальве (Вюртенберг). У результаті було спалено декілька жінок.

Інші парії людства - євреї, також не раз були предметом народної злоби. Підрунтям для спалення їх було, наприклад, безглузде звинувачення їх у тому, що вони ніби-то спеціально отруюють повітря злоякісними міазмами. Можна проте твердити, що головним підрунтям для їхнього систематичного переслідування були стільки релігійна чи економічна ворожнеча, скільки той безпідставний страх, який з'являвся у забобонної людини у зв'язку із обосібленим і прихованим життям цієї нації. ХХ століття з його Холокостом продемонструвало всю ганебність ксенофобії натовпу й увесь жах наслідків виходу на поверхню праісторичного страху.

З революцією у Франції знову проснулася громадська паніка. Автори «Революційного неврозу» не сумніваються, що під час революції у Франції страх відігравав досить знаменну роль. Населення постійно тероризувалося всілякими злодіями і розбійниками, які часто існували виключно лише у хворій і збудженій фантазії народу.

Центр Франції підпав у цей час під дію своєї епідемії, відомої під назвою «Великого страху», і майже в кожному місті повторювалася одна й та ж сама історія. У якийсь вечір по місту проходила чутка про наближення до його стін велетенських зграй розбійників, які відзначають свій шлях погромами і руйнуванням, і залишають за собою лише руїни. Як наслідок, - масове озброєння міщан, а після цього - розчарування й очікування наступного «нападу».

Кабанес і Насс зробили спробу пояснити цей «Великий страх». Сутність цього явища вони вбачали у дії багатьох чисто психологічних факторів. Дійсно мали місце випадки розбійних нападів і пограбувань, які хвилею прокотилися по Франції у цей період. Але, як вважають дослідники, «Великий страх» був перш за все породженням душевного настрою революційного суспільства. «Воно було охоплене панікою саме тому, що, звільнившись насильно від мороку, в якому його століттями утримувало самодержавство, воно було захоплене занадто яскравим світлом свободи.

Воно в перший момент ніби розгубилося і, не відчуваючи більше над собою колишньої залізної руки, - зупинилося. В такому заціпенінні й не дивно, що йому почали ввижатися всілякі, навіть неіснуючі і фантастичні, страхи і небезпеки». [2]

Як писав відомий соціаліст Жорес, загальна паніка, яка охопила всю Францію, яскраво характеризує душевний настрій натовпу в 1789 році і дає точні вказівки на зростання цього настрою у близькому майбутньому.

Пізніше, наприклад, у 1791 році, коли на святі федерації в натовпі зненацька поширилися якісь чутки і під вівтарем знайшли якихось двох людей, що там переховувалися, то натовп тут же розправився із ними без суду і слідства. В травні 1792 року французькі війська в Ліллі, дізнавшись про ряд поразок на фронті, відкрито кричать про зраду і їх опановує страх. Вони захоплюють своїх офіцерів, які до поразки не мали жодного відношення, і страчують їх.

Паніку характеризував і Е.Канетті. Канеттівська маса набуває характеристики єдино можливого людського утворення, яке, за своєю суттю, диктується самим психологічним станом людської істоти, яка прагне до об'єднання із собі подібними, бо в такому об'єднанні маса «охоплює людину з усіх боків». Канетті пояснює паніку як намагання людини вирватися за межі маси, втекти від неї. Він пише: «Паніку як розпад можливо зупинити, продовживши початковий стан об'єднаного масового страху. Так, у підпаленій ворогами церкві запальний страх породжує колективну молитву про те, щоб всемогутній Бог втрутився і дивом згасив вогонь». [3]

Повертаючись до основних характеристик натовпу, проаналізуємо ряд чинників, які впливають на злочинну поведінку. По-перше, мова йде про моральні якості натовпу. Слідом за Лебоном й інші дослідники відмовляють натовпові у моральності. Натовп надто імпульсивний і мінливий, аби бути V моральним. Причина аморальності натовпу приховується у тому, що інстинкти руйнівної жорстокості, що становлять залишок первісних часів, дримають в глибині душі кожної людини. Піддатися цим інстинктам небезпечно для ізольованого індивіда, але коли він знаходиться у безвідповідальному натовпі, де йому забезпечується безкарність, він може вільно йти за покликом своїх інстинктів. Не маючи можливості у звичайний час задовольнити ці жорсткі інстинкти на своїх близьких, людина обмежується тим, що задовольняє їх на тваринах. Пристрасть до полювання і жорстокі дії натовпу витікають із одного і того ж джерела.

Тепер слід описати інший клас явищ: перехід від паніки до терору або, коливання між страхом і насиллям. Їхня основна причина: на одному полюсі деідентифікація, а на іншому - надідентифікація індивідів, розчинених у натовпі. Обмежимося штучними натовпами з аналізом ролі вождя як основи всієї системи відносин. Що відбувається, коли вождь натовпу перестає виконувати свої функції? Тоді виявляються дві крайності - паніка і терор.

В армії, яка є зразковим прикладом штучного натовпу, кожен солдат ідентифікує себе із своїми товаришами, із вищими за себе. Війська висловлюють свою любов і розділяють ілюзію, що він їх любить. Але такий стан може різко змінитися - це може відбутися у випадку поразки, яка сам по собі ще не викликає паніки. Паніка, на думку Московічі, виникає лише тоді, коли щезає лідер. Так, розбита в ході російської кампанії французька армія починає втрачати свою міць лише після того, коли Наполеон її покинув і відбув до Парижу. Е.Золя, відомий французький прозаїк, в романі «Розгром» описав цю ситуацію дуже живописно, відзначаючи такі риси ще донедавна могутньої армії, як відчай, апатія, байдужість до власної долі, — непослух остаточно деморалізація. За таких умов індивіди усамітнюються, займаються лише собою. Їх охоплює страх. Він виражається у розчаруванні. Страх виявляється також у дезідентифікації з натовпом. У відповідь на це і виникає почуття полишеності, тоді пробуджується ненависть до себе, або ж агресивність обертається проти тих, з ким об'єднувалися раніше на основі чогось спільного. Устремління до саморуйнації індивідуальної і колективної, до самогубства, починає літати у повітрі, здійснюючі вплив на великі маси народу.

Це доводять сцени масової втечі людей під час останньої світової війни. Так, перед загрозою вторгнення німців і майже повного зникнення політичної і військової влади, у населення народжується взаємна недовіра. Повсюди бачили шпигунів, цю знамениту П'яту колону, якої боялися і страх перед якою ще довго зберігався. Московічі з цього приводу наводить спогади організатора служби антифашистської контррозвідки в Бельгії Треннера. Той, зокрема, писав; «Я не знаю, дякуючи якій асоціації ідей психіатри і спеціалісти з колективної психології могли б, можливо, пояснити це нам – народилася підозра, що гітлерівські шпигуни переодягалися священиками. 11 травня 1940 року на площі Брукер в Брюсселі я був свідком неймовірного видовища істеричний, несамовитий натовп кидається на молодого

священника і зриває із нього сутану, щоб переконатися, чи не має під нею німецького мундира".[4]

Справжній шпигун навряд чи носив би мундир. Але, роздягаючи цього невинного кюре, кожен, мабуть, мислено роздягав свого сусіда, своїх начальників, щоб побачити, чи не приховується за ними ворог.

Правду кажучи, паніка нічого нового не створює. Вона лише дозволяє виявитися страхам, ворожості, які є в кожному. Послаблення ідентифікацій перетворює звичайне оточення у чужинський і загрозливий світ, подібно до того, як прихід ночі викликає у дитини жах. Ця неприємна картина є проявом «психологічної ницості мас» (термін Фрейда). «Психологічна ницість мас» найзагрозливіша там, де соціальний зв'язок, сформований на основі ідентифікації учасників, розірваний, у той час, як особистість вождів ще не досягла тієї значущості, якої мала б досягнути у ході формування маси.

Тільки поновлення ідентичності, відтворення структури натовпу за допомогою «твердої» руки може досягти цього.

У релігійному натовпі, який ідентифікується з вірою і з особистістю, реакції дещо інші. Впевнена в любові вождя, наприклад Христа, на загрозу втрати ідентичності вона відповідає оновленням і посиленням ідентичності. Замість страху у неї спостерігається екзальтоване намагання до все загальності і відторгнення всього, що заважає її спільності. Терпимість перетворюється на нетерпимість, починається з переслідування людей, які загрожують зв'язку, який об'єднує віруючих. По суті, в цьому єдині всі релігії світу.

Нетерплячість набуває форм терору, спрямованого проти тих, кого релігія вважає ворогом, тобто проти людей, які не належать до цієї віри. проти представників іншої релігії. Так було, коли християни воювали з «невірними» мусульманами, гітлерівці - з євреями, Сталін - з ворогами народу. Агресивність, яку викликають ці так звані вороги, має всі атрибути кровопролиття. Але лише обставини заважають їх виявитися в повній мірі. Безсумнівно, суспільство страждає від цього розгулу насилля, росту нетерпимості, яке супроводжується демонстрацією сили. Інквізиція, супрема і контрреволюція зробили в Європі еталон для багаторазового уподібнення.

Але тоді слід думати, що церкви всіх типів, які панують у суспільствах, не можуть без цього обійтися. За Фрейдом, вони ніколи без цього не обійдуться. Те, що

нині вони стали більш терпимими, не має вводити нас в оману, попереджає він. Не слід у цьому вбачати особливо глибокі зміни психології натовпів. Це всього лише показник тимчасового послаблення релігійних вірувань і зв'язків з церквою. Інша масова формація займе місце релігійної, як це було здійснено у тому ж Радянському Союзі, і вона виявить таку ж нетерплячість до тих, хто знаходиться зовні, як в епоху релігійних війн. Доречі якби відмінності між науковими концепціями змогли б колись набути схожої значущості для мас, то результат був би подібним через ті самі причини.

Цей висновок Фрейд зробив ще у 1921 році, коли ніщо ще не могло пророкувати ні ідеологічних воєн марксизму, ні того, що Сталін стане Наполеоном концентраційних таборів. В будь-якому випадку Фрейд дає зрозуміти, що ми мали б більше шансів зрозуміти і спрогнозувати майбутнє, якби висунули гіпотезу, що всі громадські рухи підкоряються психології мас, замість того, щоб збудувати уявлення, повіривши їхнім заявам про те, що вони стануть виключенням із цих законів. Отже, нетерплячість і терор, які Лебон відносить до потреби натовпу, пояснюються фактора емоційної єдності людей, що становлять натовп.

В паніці індивід обертає свій страх проти натовпу і сліпо його руйнує. Це можна спостерігати в окремих частинах колективу, нечисленних групах, вирваних з їхнього початкового середовища. Вони уявляють, що їм загрожує небезпека, і роблять вигляд, що втікають. В дійсності ж вони поспішають втекти із змішаним почуттям страху і злоби. При терорі ж саме натовп спрямовує свій страх проти конкретної людини. Він полічає найменший недолік, використовує насилля проти всіх, хто чинить йому опір. Такий натовп в екзальтації приносить в жертву всіх, хто не поділяє його дієвості, починає знищувати тих, хто до цих пір його опікав. Погоджуючись із цією думкою, Московічі пише: «Чи була ця реакція насиллям проти себе чи інших людей, вона завжди відбувається через психологічну нищість мас, коли під загрозою або їхня любов, або ідентичність. Тільки позбавлення від такої нищості може зупинити жорстокість і утримати людей разом». [5]

Список літератури

1. Кабанес О., Насс Л. Революционный невроз. -М.: КСП+, 1998. -С. 256.
2. Там же. -С.263.

3. Канетти Э. Масса и власть.—М.:Ad Marginem, 1997. - С.33.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. - М.:
Центр психологии й психотерапии, 1998. - С.331.
5. Там же. - с. 335.